ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ և ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ ՇՈՒՇԻՈՒՄ 1813-1917 ԹԹ.

Վահրամ Բալայան,
պ.գ.դ., պրոֆեսոր

Բանալի բառեր՝ *Շուշի, հայ, լուսավորություն, դպրոց, ուսուցիչ, ազգային, ուսումնարան, աշակերտներ, հոգաբարձու, հոգևոր, շրջանավարտներ, հայրենիք:*

19-րդ դարի սկզբներին Շուշիում տնտեսության մեջ տեղի ունեցած դրական տեղաշարժերը խթանեցին նաև մշակութային կյանքի աշխուժացմանը: Օրեցօր փոփոխվող կյանքը նոր խնդիրներ էր դնում մշակութային գործիչների առջև:

Լուսավորության տարածումը, դժնդակ ժամանակներին դիմակայացած ժողովրդին գրին ու գրականությանը հաղորդակից անելը դառնում էր հայ գործիչների առաջնահերթ խնդիրներից մեկը:

Շուկայական հարաբերությունների վրա հենված տնտեսությանը անհրաժեշտ էին կրթված և բանիմաց գործիչներ:

Նոր ժամանակը հրամայաբար թելադրում էր, որպեսզի մատաղ սերնդի կրթության գործը համապատասխանեցվի իր պահանջներին, այն է՝ աշխարհականացմանն ու ժողովրդականացմանը, մանկավարժական առաջավոր մեթոդների և կրթական մասնավոր համակարգի կիրառմանը:

1805 թվականին Շուշեցի Մելիք Ազարյանը բացում է մասնավոր դպրոց, որտեղ սովորում էին 95 աշակերտներ[1]: Նույն թվականին Հակոբ Յուզբաշյանի բացած դպրոցում սովորում էին 45 աշակերտներ[2]:

Դարասկզբին Գանձասարի և Ս. Հակոբա վանքերին ու Շուշիի եկեղեցուն կից գործում էին դպրոցներ: Առաջին երկու դպրոցներում բեղմնավոր գործունեություն էր ծավալել Հովսեփ վարդապետ Տեր Ավագյանը (Արցախեցի), որը հեղինակել է աստվածաբանական, ճարտասանական, քերականագիտական բնույթի աշխատություններ: Նրա աշակերտներից էր Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցին, որի մոտ Էջմիածնում սովորել է Մեսրոպ Թաղիադյանը, իսկ Թիֆլիսում՝ Ստեփանա Նազարյանը և Խաչատուր Աբովյանը:

Մ. Թաղիադյանը պատմում է, որ «իմաստասեր», «գիտնական», վարդապետ Հովսեփ Արցախեցուն և Պողոս Ղարաբաղցուն շուշեցի հարուստները բերել էին տվել իրենց որդիներին ուսուցանելու համար[3]:

Բարգավաճող հայկական քաղաքը դեպի իրեն էր ձգում տարբեր ազգերի ներկայացուցիչների:

---

[1] ՀԱԱ., ֆ. 56, ց. 1, գ. 78, թ. 9, 43:
[2] Մատենադարան, Կաթողիկոսական արխիվ, թ. 16, փ. 396, թ. 72:
[3] Թաղիադյան Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Հայս, Կալկաթա, 1847, էջ 292:

1823 թվականին Շուշի են գալիս Բազելի «Ավետարանական քարոզչական ընկերության» ներկայացուցիչներ ԱվգուստԿրեյսը, Ավգուստ Դիտրիխն, Ֆիլիցիան Զարեմբան,ԿառլՊֆանտերը, Ֆրիդրիխ Շպրեմբերգը և Ֆրեդրիխ Յուղտը: Նրանք 1827 թվականին հիմնում են ուսումնարան (Լեմսի շկոլը), որը պատրաստել է մեծ թվով ուսուցիչներ ու քարոզիչներ: Ուսումնարանում սովորում էին 10-18 տարեկան 134 աշակերտ: Բողոքականները վկայում են. «մանկունք զանազան դասակարգերից էին, բայց մենք աշխատում էինք, որ չքաւորներ լինին: Նոքա հասակով 10-18 տարեկան էին, մեծ մասամբ Ղարաբաղցի Հայք»[1]:

Բողոքականների հրավերով դրպոցում աշխատել են՝ Հովսեփ վարդապետ Արցախեցին, Պողոս վարդապետ Ղարաբացղին, Միրզա Ֆարուխը (Հարություն Ամիրխանյանը), սարկավագներ Բարսեղը և Մովսեսը:

1835 թվականին Կովկասի կառավարիչ բարոն Ռոզեն առ Բլուդովը այսպես է բնութագրել Բազելյան քարոզիչներին. «Այս միսիօնարները բնակաչորեցան Շուշի քաղաքում Ղարաբաղի նահանգի, որտեղ հայ ազգաբնակութիւնն աւելի զօրեղ է, քան միւսիլմանը, և յընթացս տասնուերեք տարուան ոչ միայն ոչ մի տեղ գաղթականութիւն չեն հաստատել, այլ մինչև անգամ քրիստոնեայ չեն դարձրել ոչ մի հեթանոս և ոչ մի մահմէդական, և պարապել են հոգևոր գրեանք հայերէն թարգմանելով: Դրպրոցներ հիմնելով՝ սոքա իրենց նկրտումները դարձուցել են, ինչպէս երևում է, հայ երիտասարդութեան վերայ»[2]:

Դպրոցում սովորեցնում էին հայերեն կարդալ և գրել թվաբանություն և աշխարհագրություն, սերտում էին Հին և Նոր կտակարանը, վարժվում էին թարգմանության մեջ գրաբարից աշխարհաբար և հակառակը: Որոշ աշակերտների ուսուցանում էին նաև ռուսաց լեզու:

Միսիոներների բացած դպրոցը իր գործունեությունը շարունակեց մինչև 1837 թվականը:

Այդ դպրոցի շրջանավարտներից ոմանք հետագայում դպրոցներ են բացում Շուշիում և գավառի գյուղերում: 1829 թվականին Շուշիում գործում էր Տեր Խաչատուրի մասնավոր դպրոցը՝ 10 աշակերտներով, 1830 թվականին Հ. Հարությունյանի դպրոցը 15 աշակերտով, 1831 թվականին Առաքել Սարկավագի դպրոցը 50 աշակերտով[3]:

Ռուսաց լեզուն տեղական բնակչության մեջ արմատավորելու նպատակով 1830 թվականին կառավարության որոշումով Անդրկովկասում բացվում են 20 գավառական ուսումնարաններ, որոնցից մեկը Շուշիում: Նորաբաց ուսումնարանում դասավանդումը տարվում էր ռուսերեն լեզվով:

---

[1] Ղուկասյան Հ., Բողոքականութեան հաստատուիլը Կովկասու հայոց մէջ, «Մեղու Հայաստանի», հմ. 53, 11 յուլիսի, 1885, էջ 1-3:

[2] Ղուկասյան Հ., Բողոքականութեան հաստատուիլը Կովկասու հայոց մէջ, «Մեղու Հայաստանի», հմ. 55, 18 յուլիսի, 1885, էջ 1-2:

[3] Գրիգորյան Հ., Հարությունյան Գ., Շուշիի ռեալականը, Երևան, 2001, էջ 9:

Դպրոցի պահպանման համար Շուշիի հայությունը հանգանակում է 523 ռուբլի 16 կոպեկ[1]:

Ռուսումնարանում սովորում էին 127 աշակերտ, որից 88-ը՝ հայեր էին: Այդտեղ դասավանդում էին ուսուցիչներ որոնցից մեկը վարիչն էր հայազգի Մելքոն Խիտրովն էր, իսկ մյուսները Կուզանովը, Բոյարդինը, Ա. Մելքոնյանը և մոլլա Ալահվերդիևը[2]:

Դպրոցում որոշ ժամաքանակ հատկացված էր նաև հայերենի ու թաթարերենի դասավանդմանը:

Շուշիի տեղական գավառական ուսումնարանը 1875 թվականին վերափոխվում է և դառնում պետական քաղաքային դպրոց: Այն որպես ոչ լրիվ միջնակարգ դպրոց գործել է մինչև 1920 թվականը:

1837 թվականին ցարական կառավարության հրամանագրով արգելվեց Բազելի քարոզչական ընկերության գործունեությունը: Նույն թվականին էլ կայսերական հրամանով Շուշի փոխադրված Ղարաբաղի թեմի կոնսիստորիայի նախագահ նշանակվեց ժամանակի նշանավոր քաղաքական-մշակութային գործիչ Հասան-Ջալալյան մեծանուն տոհմի շառավիղներից Բաղդասար Միտրոպոլիտը (1775-1854 թթ.), որը մեծագույն նպաստ բերեց Արցախի կրթական-մշակութային կյանքի աշխուժացմանը: Նրա ջանքերով էլ 1838 թվականին հիմնվեց Շուշիի թեմական դպրոցը, որը անուրանալի դերակատարություն ունեցավ արցախահայության կյանքում:

Սկզբում դպրոցը ուներ 3 դասարան, որտեղ սովորում էին 65 աշակերտներ, դասավանդում էին 2 ուսուցիչներ[3]: 1886/87 ուսումնական տարում թեմականը արդեն ուներ 359 աշակերտ, 1893-1896 թվականներին՝ 400-500, իսկ 1896-1904 թվականներին՝ 500-588 աշակերտ[4]:

Ֆինանսական միջոցների բացակայության պայմաններում թեմական դպրոցը 1844 թվականին փակվում է: Թեմի առաջնորդի խնդրանքով ժողովրդի կողմից որոշ միջոցներ հատկացնելուց հետո դպրոցը 1845 թվականի օգոստոսի 17-ին նորից վերաբացվեց:

Օրեցօր թեմականի բյուջեն դառնում է կայուն: Ստեղծվում է հոգեբարձուների խորհուրդ, որոնք հաճախակի հանգանակություններ էին կատարում, ինչպես Շուշիում, այնպես էլ Բաքվում, Թիֆլիսում, Մոսկվայում: Թեմական դպրոցի հիմնական բարերարներն էին շուշեցի մեծահարուստներ Աղա Անդրեաս-բեկ և Սարգիս-բեկ Քալանթարյանները, Անդրեաս և Մարտիրոս Խանդամիրյանները,

[1] Арутюнян Г., Просвещение и школа в Шуши как фактор национально-культурного возрождения восточной Армении, «Աշխատանքային տետր», 1-2, Երևան, 2013, էջ 107:

[2] Սանթրոսյան Մ., Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին, Երևան, 1964, էջ 46-48; Լեո, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 183:

[3] ՀԱԱ, ֆ. 56, գ. 3, փ. 293, թ.5:

[4] «Փայլակ», հմ. 39, 23 հուլիսի, 1915:

Համբարձում-բեկ Սարուխանբեկյանը, Կարապետ Ղուլյանը, Համբարձում Խաչատրյանը, Սիմոն Կոստանդյանը, Համբարձում աղա Հախումյանը, Բաբա Բեգլարյանը, Պետրոս Աղամալյանը Ղուբացի Բեհլամյանցը, մոսկվայաբնակ Ժամհարյան եղբայրները: Բաքվում հանգանակությունները կազմակերպում էր ծագումով շուշեցի Մարկոս Դոլուխանյանը, Իսրայել Բեգլարյանը: Բաքվաբնակ Մուսայել Շահկեդանյանը մի խանութ նվիրեց դպրոցին: 1893 թվականին մոսկվայաբնակ Անդրեաս Խանդամիրյանի կտակի համաձայն 20.200 ռուբլի պահ է տրվում Մոսկվայի պետական բանկին և ստացված տոկոսները 900 ռուբլի դրվում է հոգեբարձուների տրամադրության տակ[1]: Արցախի թեմի առաջնորդ Աշոտ եպիսկոպոս Շախյանը 1910 թվականին Բաքվում և Թիֆլիսում հանգանակեց 25130 ռուբլի[2]:

1913 թվականին թեմական դպրոցի 75-ամյա հոբելյանը նշելու համար մոսկվայաբնակ Վերին Թաղավարդ գյուղից սերված վաճառական Բաղդասար Արզումանյանը 200.000 ռուբլու աննախադեպ նվիրատվություն կատարեց[3]: Նույն թվականին Միքայել Ադամյանցը Շուշիում գտնվող 30.000 ռուբլի արժողության տունը նվիրեց թեմական դպրոցին[4]: Բաբկեն և Զավեն վարդապետները 1913 թվականին թեմականի համար հանգանակել են շուրջ 600.000 ռուբլի[5]:

1861 թվականին Մաթևոս կաթողիկոսի կոնդակով Արցախի թեմի վանքապատկան կալվածքների կառավարումը հանձնվել է Շուշիի թեմական դպրոցի հոգեբարձուներին, որպեսզի ստացված գումարով պահվեր դպրոցը[6]:

Ցավոք 1910 թվականին Էջմիածնի Սինոդը վերստին իր ձեռքն է վերցնում թեմի կալվածքների կառավարումը և դրա պատճառով թեմականը զրկվում է որոշ հասույթներից:

Թեմական դպրոցի համար եկամտի հաստատուն աղբյուր ունենալու համար քաղաքի հայկական թաղամասի ամեն մի ծուխ տարեկան 20 կոպեկ սրբադրամ տուրք էր վճարում[7]: Դպրոցի չքավոր աշակերտների կարիքները հոգալու նպատակով թեմականն հաճախակի կազմակերպում էր մշակութային միջոցառումներ, որից ստացված հասույթը տրամադրվում էր հոգեբարձուների խորհրդին:

---

[1] Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական հոգեւոր դպրոցի, Թիֆլիզ, 1914, էջ 189, 192-193, 265-268, 464-465, 560:

[2] Լէօ, նշվ. աշխ., էջ 598:

[3] Լէօ, նշվ. աշխ., էջ 629:

[4] Լէօ, նշվ. աշխ., էջ 633:

[5] Քոչարյան Ա., Շուշիի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի հիմնադրման 75-ամյակի տոնակատարություններն ըստ արխիվային վավերագրությունների, «Կաճառ», հմ. 6, 2012, Շուշի, 2014, էջ 68:

[6] «Փայլակ», հմ. 64, 21 օգոստոսի, 1916:

[7] «Գործ», հմ. 11, 9 մարտի, Բաքու, 1914:

1855 թվականին թեմական դպրոցը պարապմունքները կազմակերպում էր Ագուլեցոց եկեղեցու երեցփոխան Գրիգոր Խաչատրյանի տան երեք սենյակներում[1]: Թեմական դպրոցի աշխատանքները հարմարավետ շենքային պայմաններում կազմակերպելու համար Բաղդասար մետրոպոլիտը մի հողակտոր է վերցնում և սկսում շինարարությունը: Շենքի կառուցումն իր վերջնական ավարտին է հասցնում Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանը: 1871 թվականի սեպտեմբերի 17-ին հանդիսավոր կերպով օրհնվում է նոր շինությունը[2]: Թեմականի պարապմունքները կազմակերպվում էին նաև դպրոցի բակում գտնվող նախկին առաջնորդարանի շենքում, որի մուտքի գլխին Սարգիս արքեպիսկոպոսը 1878 թվականին փորագրել է տվել «Աղաչեմ յիշել զիս յայնմ աւուր, յորժամ բանք սպառին և գործք թագաւորեն»[3]:

Անդրեաս Խանդամիրյանի կտակած գումարներով Շուշիում 1894 թվականին օրիորդաց դպրոցի համար շինարարություն է սկսվում: Այն ավարտվում է 1898 թվականին: Սակայն հոգեբարձուների խորհուրդը հաշվի առնելով, որ նորակառույցի պայմանները ավելի հարմարավետ էր, որոշվեց նույն թվականի դեկտեմբերից թեմականի ուսումնական պարապմունքները կազմակերպել նոր դպրոցում: Նախկին շենքն էլ տրամադրվեց օրիորդաց դպրոցին[4]:

Թեմականի ուսուցիչները բարձր մտավոր պատրաստություն ունեին: Նրանց մեծ մասը ավարտել էին Ռուսաստանի և եվրոպական երկրների նշանավոր բուհեր:

«Մեղու Հայաստանի» թերթի լրագրողը գրել է. «… ուսուցչական խումբը բաւական ընտիր է Շուշու հոգևոր ազգային դպրոցում, հոգեբարձուք դպրոցասէր և հոգացող…»[5]:

Տարբեր տարիներում այստեղ դասավանդել են հայ մշակույթի նշանավոր դեմքեր Պերճ Պռոշյանը, Մակար Բարխուդարյանը, Սեդրակ Մանդինյանը, Պետրոս Շանշյանը, Մանուկ Աբեղյանը, Լևոն Մանվելյանը, Երվանդ Լալայանը, Արտաշես Կանայանը, Ստեփան Դեմուրյանը, Վրթանես Փափազյանը, Սպիրիդոն Մելիքյանը, Հրաչյա Աճառյանը, Արշակ Չիլինգարյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Լևոն Թախտաջյանը (ակադեմիկոս Արմեն Թախտաջյանի հայրը), Ավետիք Տեր-Պողոսյանը, Հայրապետ Մուսայելյանը, Խաչիկ Սամվելյանը, Արշալույս Աստվածատրյանը, Գարեգին Խաժակյանը, որը 1915 թվականին մեծ եղեռնի զոհ դարձավ, և ուրիշներ: Նրանց շնորհիվ թեմականում և մյուս դպրոցներում փոխվել են ուսուցման, դաստիարակության հին ձևերը, կզմվել նոր ուսումնական պլաններ, ծրագրեր, դասագրքեր:

Թեմականի բազմաթիվ շրջանավարտներ իրենց կրթությունը շարունակելով արտասահմանյան բարձրագույն հաստատություններում, դարձել են նշանավոր

[1] Լէօ, նշվ.աշխ., էջ 209:
[2] Լէօ, նշվ. աշխ, էջ 367:
[3] «Բագուի ձայն», հմ. 121, 31 օգոստոսի, 1913:
[4] Լէօ, նշվ. աշխ, էջ 555:
[5] «Մեղու Հայաստանի», հմ. 67, 3 սեպտեմբերի, 1880, էջ 2:

գիտնականներ, մշակութային, հասարակական, պետական գործիչներ՝ Սիմոն Հախումյանը, Կոստանդին Մելիք- Շահնազարյանցը (Տմբլաչի Խաչան), Լեոն Մուրայանը, Արսեն Տերտերյանը, քիմիկոս Հակոբ Հովհաննիսյանը, Գաբրիել Ղուլիքևխյանը և ուրիշներ:

Թեմականը Արցախի և մասնավորապես Շուշիի հայության կյանքում անփոխարինելի տեղ ուներ: Այնքան մեծ էր նրա ժողովրդականությունը, որ 1913 թվականին դպրոցի 75-ամյա հոբելյանական միջոցառումները վեր էին ածվել տոնի: Ժամանակակիցը գրել է. «Եկեղեցում ասեղ գցելու տեղ չկար, հայերից շատերը խանութները փակել են և եկել եկեղեցի, այդտեղ են և տեղւոյս ռուսաց պրոգիմնազիայի բարձր դասարանների աշակերտները, իրենց ուսուցիչների հետ միասին, այդտեղ են արհեստաւորները ու համքարական դրոշակակիրները, ձեռքներին բռնած երփներանգ դրոշակները: … յարակից փողոցներն ու տների պատշգամբները լեփ-լեցուն էին հազարաւոր ամբոխով»[1]:

Թեմականում ազգային դաստիարակությունը բարձր հիմքերի վրա էր դրված: 1903 թվականին երբ ցարական հրովարտակով փակվեցին հայկական դպրոցները, նույն ճակատագրին արժանացավ նաև թեմականը: Մի շարք ուսուցիչներ ձերբակալվեցին:

Թեմականի շրջանավարտներից մեկը՝ Աբրահամ Կիսիբեկյանը 1903 թվականի դեպքերի մասին գրել է. «Վերցրինք մեր գլխերը, մեր ուսուցիչը նորից կրկնեց ու պատվիրեց մեզ սիրել մայրենի լեզուն և պինդ պահել, չմոռանալ մեր սիրելի դպրոցը: … Նրա արցունքները թափվում էին, նա այլևս իրեն զսպել չկարողացավ…: Չկար այլևս մեր սիրելի ու անզուգական Թեմական դպրոցը, բայց նա խորն էր թափանցել մեր հոգու մեջ և նա դրել էր արդեն մեր կյանքի հիմնաքարը՝ լինել միշտ անձնվեր դեպի այդ ժողովրդի լեզուն, կուլտուրան ու նրանից ոչինչ չխնայել»[2]:

Դպրոցների վերաբացումից հետո Թեմականը շարունակել է գործել մինչև 1920 թվականի մարտյան ողբերգական դեպքերը: Հայկական թաղամասի հետ միասին թուրքերը ուսումնական այդ հաստատությունը նույնպես հրո ճարակ դարձրին:

Աղջիկների կրթության և դաստիարակության հարցերով մտահոգ հայ մտավորականները 19-րդ դարի 60-ական թվականներից Շուշիում ձեռնամուխ եղան նաև իգական դպրոցների բացման գործին: Դրանում մեծ էր Թեմական դպրոցի 1863-63 թվականների տեսուչ Պետրոս Շանշյանի դերը: Պետրոս Շանշյանի տեղակալը՝ մեծանուն գրող Պերճ Պռոշյանը իրավամբ գրել է. «Շանշյանը դրեց մեր Ռուսաստանի հայ նոր սերնդի մեջ ինքնաճանաչության և ինքնազարգացման հիմնաքարը»[3]: Բոլոր առումներով այնքան մեծ էր այդ մտավորականի դերակատարությունը, որ նրա աշխատած տարիները Պ. Պռոշյանը որակել է որպես «Ոսկե դար»:

---

[1] «Բագուի ձայն», հմ. 119, 24 օգոստոսի, 1913:

[2] Կիսիբեկյան Ա., Հուշեր, հ. 1, Երևան, 2011, էջ 123:

[3] Պռոշյան Պ., Երկերի ժողովածու, հ. 7, Երևան, 1964, էջ 215:

1863 թվականին Պ. Շանշյանի նախաձեռնությամբ Շուշիում հիմնվում է իգական դպրոց, որը գործել է մեկ տարի և փակվել[1]: Բայց նա չվհատվեց: Այս անգամ փորձեց իր գաղափարները իրագործել մեծահարուստ Համբարձում Հախումյանի տիկնոջ Մարիամ Հախումյանի միջոցով: Տիկին Մարիամը ծագումով Մելիք-Շահնազարյանների տոհմից էր: Նա սկզբում իր տանը դաստիարակում էր 7 աղքատ աղջիկների:

Պետրոս Շանշյանը և Պերճ Պռոշյանը կազմում են ապագա դպրոցի կանոնադրությունը, որտեղ նախաբանում նշվել է. «Շուշուայ հայ տիկնանց միաբանութիւնը, շարժված լուսավորութեան սիրով և աղջկանց կրթութեան վսեմ նշանակությամբը ընտանեկան կենայ համար, որից կախյալ է ինչպէս իւրաքանչյուր մարդոյ երջանկութիւնը, այնպէս և ազգի բարօրութիւնը, հաստատում է Շոշիումը օրիորդաց ուսումնարան ամեն կարգի աղջկաց համար»[2]: Կանոնադրությունը կաթողիկոսի կողմից հաստատվելուց հետո դպրոցի բացումը գործնականորեն իրագործվում է 1864 թվականի ապրիլի 7-ին, որտեղ պատրաստելու էին «լուսավորյալ վարժապետոնիք և լուսավորյալ մայրեր»[3]:

Մարիամ Հախումյանը դպրոցին հատկացնում է իր տան հինգ սենյակները, իսկ թեմականի ուսուցիչները ձրիաբար պարապում էին:

Աղքատ ընտանիքներից օրիորդները, որոնք կազմում էին դպրոցի աշակերտուհիների 3/4-ը, ուսանում էին տիկին Մարիամի և նրան մոտ ազգական հարուստ կանանց հաշվին: Կարճ ժամանակամիջոցում Մարիամյան դպրոցը այնքան է առաջադիմում, որ թուրքերը մինչև անգամ աղաչում էին իրենց աղջիկներին նույնպես ընդունել: «Տիկին Մարիամ Հախումյանը թողած իւր շքեղ և շռայլ սալոնը, հագած աշակերտների համազգեստի ձևով և սպիտակ գոգնոցը կապած, առաւօտից մինչև կէս օր պտըտում էր աշակերտուհեաց մէջ, որի ձեռագործը ուղղելով, որի դասը կրկնելով և աղքատներին քաջալերելով նորանոր գրքերով և ընծաներով»[4]:

Մարիամ Հախումյանը վախճանվել է 1885 թվականի հուլիսի 19-ին Գանձակում: Նրա մարմինը ամփոփվել է հայրենի քաղաքի՝ Շուշիի Մեղրեցոց եկեղեցու գավթում: «Շուշին շատ քիչ է տեսել այդպիսի հանդիսավոր յուղարկաւորութիւն և թաղումն և շատ քչերն են արժանացել այն յարգանքին, որը վայելեց հանգուցեալ տիկին Հախումյանը: Կարելի է ասել, որ Շուշուայ բոլոր ազգաբնակութիւնը և բազմաթիւ գիւղացիք մասնակցում էին այդ սգոյ հանդեսին…: Թաղումը կատարուեցավ վերին աստիճանի շքեղութեամբ, քաղաքի բոլոր եկեղեցիներում պատարագ էր

[1] Գ.Տ.Գ., Նամակ Շուշոյ, «Մշակ», հմ. 65, 1877, էջ 2:

[2] Պռոշեանց Պ.,Ղարաբաղու Տիրամայր Սուրբ Մարիամու օրիորդաց ուսումնարանի բացուիլը , Շուշի, 1864, էջ 293:

[3] «Խորհրդային դպրոց», 27 հուլիսի, 1987:

[4] Տիկին Ս., Տիկին Մարիամ Հախումեան, «Մեղու Հայաստանի», հմ. 63, 15 օգոստոսի, 1885, էջ 2:

կատարվում: Թուրք ազնուականութիւնը, հոգևորականութիւնը և բոլոր համքեարը այցելեցին հագուցելոյ գերեզմանը, իսկ Խուրշիդ-Բէգում խանումը Մէյթի ղուլի խանի դուստրը դառն արտասուք էր թափում հանգուցելոյ գերեզմանին վերայ՝ ասելով. «Հայերը թաղում են այստեղ ամենախելօք և ամենաազնիւ Մայկօ խանումին»»[1]:

Մարիամ Հախումյանի գործը վարակիչ էր: 1876 թվականին Շուշիում բացվել է իգական նոր դպրոց: Այն 1885-86 ուսումնական տարում փակվել է: Մեկտարյա ընդմիջումից հետո դպրոցը վերաբացվել է որպես երկդասարան իգական դպրոց: 1891 թվականից դպրոցը վերափոխվել և դարձել է չորսամյա: 1908-1909 ուսումնական տարում կրթօջախը գործել է 5 բաժանմունքով:

19-րդ դարի վերջերին Շուշիում բացվում է ռուսական իգական Մարինսկու դպրոցը, որի աշակերտների մեծ մասը հայուհիներ էին: Այսպես, 1898 թվականին 257 աշակերտուհիներից 240 հայուհիներ էին, 14 հոգի՝ ռուս, 2՝ թաթար և մեկ հոգի այլք[2]:

Նոր ժամանակները պահանջում էին աղջիկների կրթության և դաստիարակության գործին մեծ ուշադրություն դարձնել: 1913 թվականին ողջ Կովկասում կար 54 իգական գիմնազիա, որտեղ սովորում էին 20539 աշակերտուհի, որոնցից ռուսներ էին 11 640 հոգի (56.6%), հայերը՝ 4 102 (19.9%), վրացիները՝ 2 428 (11.8%), թուրքերը՝ 156 հոգի (0.7%)[3]:

1874-75 ուսումնական տարում Խորեն Ստեփանեի, Ղազարոս Աղայանի, Համբարձում Հախումյանի ջանքերով Շուշիի Կուսանաց անապատին կից բացվում է երկսեռ դպրոց, որտեղ սովորում էին 20 աղջիկ և 12 տղա[4]:

1862 թվականներին բացվեց Ագուլեցոց եկեղեցական-ծխական դպրոցը: 1865 թվականից Դորպատի համալսարանի շրջանավարտ Ա. Աբրահամյանի նախաձեռնությամբ սկսել էր գործել Շուշիի հայ բողոքականների դպրոցը: 1870-ական թվականներից սկսած Շուշիում սկսում են գործել Մեղրեցոց Ս. Աստվածածին եկեղեցուն կից դպրոցը, Վերին թաղի Թադևոսյան արական-ծխական դպրոցը, Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու զավթում Գայանե Դանիելյանի երկսեռ կրթարանը:

1875 թվականի փետրվարից Շուշիում իր աշխատանքները մեկնարկեց Խորեն վարդապետ Ստեփանեի մասնավոր ուսումնարանը[5]: 1884 թվականի դեկտեմբերի 26-ին թեմականի տեսուչ Հ. Տեր-Գրիգորյանի նախաձեռնությամբ Շուշիում սկսեց գործել Ս. Հռիփսիմե Կուսանաց անապատի հոգևոր ծխական դպրոցը: Սկզբում այն տեղակայված էր եկեղեցուն մոտ գտնվող Արզուման Բաբայանի տանը[6]:

---

[1] Նույն տեղում, էջ 1-2:
[2] Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, էջ 210:
[3] «Բագուի ձայն», հմ. 109, 21 հուլիսի, 1913:
[4] Арутюнян Г., նշվ. աշխ., էջ 112:
[5] «Մեղու Հայաստանի», հմ. 11, 22 մարտի, 1875, էջ 3:
[6] ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 167, թ. 2:

1881 թվականից քաղաքում գործում էր մի քանի մասնավոր դպրոցներ՝ Ա. Բաղդասարյանի՝ 29 աշակերտ, Ա. Պարոնյանի՝ 40 աշակերտ, Ա. Տեր-Գրիգորյանի- 30 աշակերտ, Ս. Տեր-Հովհաննիսյանի 35 աշակերտ, Վ. Շախունցի 30 աշակերտ[1]:

Արցախահայության կյանքում կարևոր երևույթ էր 1881 թվականին Շուշիի ռեալական ուսումնարանի բացումը: Դպրոցը պետական էր, որտեղ ուսուցումը տարվում էր ռուսերեն լեզվով: Քննարկվող ժամանակաշրջանում Կովկասում գործող ռեալական 9 դպրոցները նպատակ ունեին ազգային փոքրամասնությունների շրջանում տարածել ռուսաց լեզուն:

Քանի որ այն միջնակարգ դպրոցի կարգավիճակ ուներն, նրա շրջանավարտները կարող էին ուսումը շարունակել ռուսական և եվրոպական բուհերում, ուստի այն ինչ որ ձևով սպառնալիք է դառնում հայկական դպրոցների, մանավանդ թեմականի համար: «Այնուհետև այս դպրոցը պիտի դառնար սոսկ աղքատ դասակարգի սեփականութիւն,-գրել է Լեոն,- որովհետև Շուշու ունևոր դասակարգը, որ դրանից առաջ ստիպուած էր իր զաւակներին գոնէ գրագիտութիւն սովորեցնել թեմական դպրոցում, այժմ միանգամայն հեռանում էր նրանից: Հեռանում էր նույն իսկ և փոքր ի շատէ ունևոր արհեստաւորութիւնը , հեռանում էին նույն իսկ այն տեսակ տարրերը, որոնք կարող էին ուրիշներից ստացած օգնութեամբ, ողորմութեամբ ուսում տալ իրանց երեխաներին»[2]:

Այդ ամենով հանդերձ ռեալական ուսումնարանը իր գոյության 40 տարիների ընթացքում մեծ դեր է ունեցել հայ ժողովրդի տնտեսական, հասարակական-քաղաքական, մշակութային կյանքի զարգացման գործում:

Սկզբնական շրջանում ռեալականի ուսումնական գործընթացը կազմակերպվել էր շուշեցի հարուստ Մովսես բեկի տանը, այնուհետև Կովկասի փոխարքայի որոշմամբ հայոց թաղամասում 1901 թվականին կառուցված մի փոքր շենքում: 1907 թվականին դպրոցը գտնվում էր Լոռիս Մելիքով փողոցի վրա գտնվող «Մարդուն» հյուրանոցի դիմաց Աթաբեկյանի տանը: 1901-1908 թվականներին շուշեցի մեծահարուստ նավթարդյունաբերող Գրիգոր Առաքելյանի (Առաֆելով) միջոցներով կառուցվում է ռեալականի նոր շենքը: Խոնարհված շենքի ճակատին առայսօր պահպանվում է հայ բարերարի կատարած գործի մասին գրությունը:

Ռեալական դպրոցի, հայ աշակերտների թիվը տարբեր տարիների տատանվում էր 68-ից 80 տոկոսի սահմանում: Այսպես 1911-12 ուսումնական տարում ռեալականում սովորում էին 370 աշակերտ, որից 252-ը (68.1 տոկոսը) հայեր էին, 95-ը (25.7 տոկոսը) թուրքեր, 16-ը (4.32 տոկոսը) ռուսներ, 3-ը (0.81 տոկոսը) հույներ, 2-ը (0.54 տոկոսը) հրեաներ[3]: 1912-1916 թվականի ընթացքում ռեալականի աշակերտների թիվը հասավ 420-ի, որից 333-ը հայեր էին, 87 այլ ազգերի

[1] Խուդոյան Ս., Արևելահայ դպրոցները 1830-1920թթ., Երևան, 1987, էջ 383:
[2] Լէօ, նշվ.աշխ, էջ 405-406:
[3] «Ղարաբաղ», հմ. 10, 18 դեկտեմբերի, 1911:

ներկայացուցիչներ[1]: Ռեալական ուսումնարանում աշխատում էին 16-23 ուսուցիչներ: Նրանց մեծ մասը հայեր էին՝ Մեդրակ Մանդինյանը, Սիմոն Հախումյանը, Համբարձում Առաքելյանը, Հակոբ Խոջամիրյանը, Սամվել Գյուլզադյանը, Գաբրիել Գյուլիքևխյանը, բժիշկ Աղասարյանը, Ռուբեն Տեր-Գասպարյանը, Արշավիր Քամալյանը, Ջավադ Բեկ Իշխանյանը, բանսիրական գիտությունների դոկտոր պրոֆեսոր Առաքել Առաքելյանը, Ալեքսանդր Հովհաննիսյանը, Ներսես Աղասարյանը, Միքայել Ղարաբեկյանը, Հարութ Մելիքյանը[2]: Ռեալական դպրոցի տնօրենն էր մաթեմատիկոս Ա. Իվանովը[3]:

Ռեալականի սաների մի մասը իրենց կրթությունը հետագայում շարունակել են Ռուսաստանի և Եվրոպայի նշանավոր բուհերում: Նրանք հաղորդակից դառնալով ռուսական և եվրոպական առաջադեմ գաղափարներին և հասարակական, քաղաքական, մշակութային նոր զարգացումներին, վերադառնալով հայրենիք, իրենց գիտելիքներն ու փորձը անմնացորդ նվիրել են հայոց երկրի զարգացմանը:Այդ գործիչների շարքում իրենց արժանի տեղն ունեն բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հովհան Գաբրիելյանը, Անդրեաս Արզումանյանը, Արշակ Հախումյանը, Հայկ Միրզաբեկյանը, Գրիգոր Սաղյանը, Նիկոլայ Փիրումյանը, ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս Իվան Կնունյանցը, ՀԳԱԱ ակադեմիկոս Վաչե Իսագուլյանցը, գիտության վաստակավոր գործիչ Բահաթուր Բահաթուրյանը, պրոֆեսոր Հայկ Գյուլիքևխյանը, պրոֆեսոր , գիտության վաստակավոր գործիչ՝ Ռուբեն Գյանջեցյանը, ակադեմիկոսներ՝ Արմեն Թախտաջյանը, Անդրանիկ Իոսիֆյանը, Աշոտ Հովհաննիսյանը, ակադեմիկոս Սերգեյ Վարունցյանը, տեխնիկական գիտությունների դոկտոր, գիտության վաստակավոր գործիչ՝ Միքայել Շահնազարյանը, բանասիրկան գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Խորեն Սարգսյանը, վաստակավոր ինժեներներ՝ Հովսեփ Տեր-Աստվածատրյանը, Մկրտիչ Յուզբաշյանը, Հովհաննես Մելիք-Փաշայանը, քիմիկոս, պրոֆեսոր Գրիգոր Տեր-Ղազարյանը, լեզվաբան, ՌԳԱ թղթակից անդամ Ռուբեն Ավանեսովը, պատմաբան, հասարակական գործիչ Դավիթ Տեր-Դանիելյանը (Դավիթ Անանուն), Հայաստանի ժողովրդական նկարիչ Միքայել Արուտչյանը, կոմպոզիտոր, խմբավար Եղիշե Բաղդասարյանը, դրամատուրգ, երաժշտագետ՝Եկատերինա Բահաթրյանը (Բահաթուրը), ժողովրդական արտիստ Գուրգեն Գաբրիելյանը, կոմպոզիտոր խմբավար՝ Դանիել Ղազարյանը, ժողովրդական արտիստ, ռեժիսոր, մանկավարժ Տիգրան Շամիրխանյանը, ժողովրդական նկարիչ Ստեփան Աղաջանյանը, ՀԽՍՀ վաստակավոր ճարտարագետ, ԽՍՀՄ ճարտարապետության ակադեմիայի իսկական անդամ՝ Սամվել Սաֆարյանը, հասարակական, քաղաքական, պետական գործիչներ՝ Լևոն Աթաբեկյանը, Սարգիս Բաղդասարյանը, Ալեքսանդր Բեկզադյանը,

[1] Գրիգորյան Հ., Հարությունյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 24:

[2] Գրիգորյան Հ., Հարությունյան Գ., Նշվ. աշխ., էջ 24, Տեր Գասպարյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 111:

[3] «Փայլակ», հմ. 24, 13 ապրիլի, 1917:

Իսահակ Դովլաթյանը, Հովհաննես (Իվան) Թևոսյանը, Վլադիսլավ Կասպարովը, Սարգիս Կասյանը, Հակոբ Բեջանյանը (Հակոբ Կամարի), Լյուդվիգ Կնունյանցը, Բոգդան Կնունյանցը, Սարգիս (Սաքո) Համբարձումյանը, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, Լևոն Վարդապետյանը, հայ ազգային ազատագրական պայքարի նշանավոր դեմքերից Մարտիրոս (Մարտիկ) Սարուխանյանը: Ստեփան Լիսիցյանը իրավացիորեն նկատել է, որ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններին հայկական որևէ մարզ այնքան շրջանավարտ չի տվել, որքան Ղարաբաղը[1]:

1870-80-ական թվականներին թեմական և քաղաքային դպրոցներից բացի Շուշիում գործում էին 10 հայկական դպրոցներ[2]: 1895-96 ուսումնական տարում Շուշիում կար 10 հայկական դպրոց, որտեղ սովորում էին 981 աշակերտ, դասավանդում 36 ուսուցիչ, ռուսական 2 տիպի դպրոցներից 543 աշակերտներից 349-ը և 30 ուսուցիչներից 25-ը հայեր էին[3]: Ցարական կառավարության 1897 թվականի հունիսի 2-ի և 1903 թվականի հունիսի 12-ի որոշումներով փակվեցին հայկական դպրոցները: Ցարիզմը ավելի դաժանորեն էր վերաբերվում հայկական դպրոցների նկատմամբ, որովհետև Կովկասում հայությունն էր, որ առավել շատ ընկալունակ էր ազատության գաղափարների նկատմամբ: Այդ առաջադեմ մտածելակերպի ձևավորման և տարածման օջախներ էին հայկական կրթական հաստատությունները:

Շուշիում շարունակեցին աշխատել միայն ռուսական գիմնազիան և ռեալական ուսումնարանը:

Քանի որ Շուշիի ռեալական ուսումնարանում հայության ազդեցությունը մեծ էր Կովկասի ուսումնական շրջանի հոգեբարձություն կրթարանի ղեկավարությունից պահանջել է. «1. բոլոր կարգադրությունները և հրամանները արձակել անպայման ռուսաց լեզվով, նույնիսկ նոր ընդունված փոքրիկների համար:

2. Փոխել աղոթքի կարգը- նախ աղոթել ռուսերեն, ապա՝ հայերեն, հաշվի առնելով այն, որ պետականությունը բարձր է ազգությունից:

3. Գրադարանը մաքրել հայերեն և ռուսերեն կասկածելի գրքերից:

4. Առաջարկվում է հայ դասատուներին և աշակերտներին ռուսների ներկայությամբ միշտ խոսել ռուսերեն»[4]:

Հայությունը չվհատվեց պայքարի արդյունքում 1905 թվականից հայկական կրթօջախները նորից շարունակեցին իրենց հայրենաշեն գործունեությունը: 1911-13 թվականներին Շուշիում շարունակեցին իրենց աշխատանքները՝ թեմական հոգևոր դպրոցը 289-300 աշակերտներով, Մարիամյանը՝ 250-269 աշակերտներով, եկեղեցական-ծխական մի դասյա երկսեռ դպրոցներ, ուր սովորում էր 60 աղջիկ և տղա, Մեղրեցոց եկեղեցական դպրոցը՝ 70-122, Թադևոսյանը՝ 120-135, Ագուլեցոց

[1] Լիսիցյան Ստ., Լեռնային Ղարաբաղի հայերը, Երևան, 1981, էջ 23:
[2] «Դպրոց», հմ. 4, մաս 1, 1875-1876, էջ 133:
[3] Գրիգորյան Հ., Հարությունյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 29:
[4] Գրիգորյան Հ., Հարությունյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 34:

դպրոցը՝ 50, քաղաքայինը՝ 250, ռեալականը՝ 400, Մարինսկի ռուսական օրիորդաց դպրոցը 100 և մեկ մասնավոր տարրական դպրոց՝ 60 աշակերտներով[1]:

Շուշեցի մեծահարուստ Պողոս, Արշակ, Հակոբ և Աբրահամ Ղուկասյան եղբայրները իրենց հանգուցյալ քրոջ հիշատակը հավերժացնելու համար Ամենայն հայոց կաթողիկոսի տրամադրության տակ են դնում երկու հարյուր հազար ռուբլի և Շուշիում գտնված քառասուն հազար ռուբլի արժողության իրենց սեփական տունը՝ «Մարիամ Ղուկասյան» անունով օրիորդաց դպրոց հիմնելու համար: Էջմիածնին նվիրաբերած հիմնական դրամագլուխը պետք է մնար բանկում և ստացված տոկոսները գործադրվի դպրոցի պահպանության համար[2]: Դպրոցը բացվել է 1914-1915 ուսումնական տարում և ունեցել է լրիվ միջնակարգ դասընթաց: Դպրոցի առաջին տեսուչը Հայրապետ Մուսայելյանն էր, իսկ 1916 թվականից հետո Ասլան Շահնազարյանը:

1916 թվականին Շուշիում կար 45 ուսուցիչ[3]: 1913 թվականին թեմական դպրոցի տեսուչն (տնօրեն) էր Ղազար Տեր-Ղազարյանը, 1914 թվականից Ալեքսանդր Ծատուրյանը (Ռուբենի), 1913 թվականին Մարիամյան օրիորդաց դպրոցի ավագ ուսուցիչն (տնօրեն) էր Հովակ Ստեփանյանը, 1914 թվականից Հարություն Թումյանը, իսկ Մարիամ Ղուկասյան դպրոցինը Հայրապետ Մուսայելյանը[4]:

1915-1916 ուսումնական տարում Շուշիում գործում էին հետևյալ կրթական հաստատությունները. պետական դպրոցներ՝ քաղաքային դպրոց. սա ուներ երեք բաժանմունք և չորս դասարան, յոթ տարվա դասընթացով, ռուսական Մարինսկի դպրոց կամ պրոգիմնազիա բաղկացած էր երեք բաժանմունքից և երեք դասարանից՝ վեց տարվա դասընթացով, ռուսական ռեալական դպրոց, որը ուներ երկու բաժանմունք և յոթ դասարան , ինը տարվա դասընթացով: Հայկական մասնավոր դպրոցներ. Մարիամյան օրիորդաց դպրոց, որը ուներ երեք բաժանմունք և չորս դասարան, յոթ տարվա դասընթացով, հայոց թեմական դպրոց, որը բաղկացած էր մեկ բաժանմունքից և յոթ դասարանից, յոթ տարվա դասընթացով, Մարիամ Ղուկասյան օրիորդաց դպրոցը կազմված էր ութ դասարաններից: Կային նաև երկսեռ տարրական ծխական դպրոցներ: Ագուլեցոց եկեղեցական ծխական դպրոցը ուներ երկու բաժանմունք, որտեղ աշխատում էին երկու ուսուցիչներ: Մեղրեցոցը ուներ երկհարկանի առանձին շենք: Այն ուներ երեք բաժանմունք: Շուրջ երեք հարյուր աշակերտների սպասարկում էին չորս ուսուցիչներ: Կանաչ ժամի կամ Վերին թաղի եկեղեցական ծխական դպրոցը նույնպես առանձին ծենք ուներ: Դրոցը բաղկացած էր երեք բաժանմունքներից, որտեղ աշխատում էին չորս ուսուցիչներ[5]:

---

[1] «Մշակ», հմ. 151, 1913, «Ղարաբաղ», հմ. 2, 20 նոյեմբերի, 1911:

[2] Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հգեւոր դպրոցի, էջ 634-636:

[3] «Փայլակ», հմ. 96, 25 դեկտեմբերի, 1916:

[4] Կիսիբեկյան Ա., Հուշեր, հ. 1, էջ 250-251:

[5] Կիսիբեկյան Ա., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 302-305:

Վերոհիշյալ պետական և մասնավոր դպրոցները գտնվում էին հայկական թաղամասում:

Շուշիում հայկական դպրոցների ծաղկման վերջին շրջանում Ղարաբաղի գործկոմը հայ կրթական հիմնարկությունների աշխատանքը կազմակերպելու համար 1917 թ. ապրիլի 27-ին ստեղծում է «ժողովրդական տուն» հաստատությունը, որի գործունեությունը համակարգելու համար կյանքի է կոչվում հանձնախումբ, որի կազմում ընդգրկված էին Ալեքսանդր Ծատուրյանը, Հայկ Հովակիմյանը, Հայրապետ Մուսայելյանը, Ռուբեն Տեր-Գալստյանը և Սիրանուշ Զաքարյանը[1]:

Այսպիսով, 19-րդ դարի 20-ական թվականներին Շուշիում տնտեսության մեջ տեղի ունեցած փոփոխություններն ու դրական տեղաշարժերը աշխուժացրին նաև քաղաքի մշակութային, կրթական, լուսավորական կյանքը:

Շուկայական հարաբերությունների վրա հենված տնտեսությանը անհրաժեշտ էին կրթված և բանիմաց մարդիկ:

Նոր ժամանակները հրամայաբար թելադրում էին, որպեսզի մատաղ սերնդի կրթության գործը համապատասխանեցվի տվյալ պատմափուլի պահանջներին, այն է՝ աշխարհականացմանն ու ժողովրդականացմանը, մանկավարժական առաջավոր մեթոդների և կրթական մասնավոր համակարգի կիրառմանը:

Այդ պահանջներից ելնելով 19-րդ դարի սկզբներից մինչև 1920 թվականը Շուշիում բացվել էին տարբեր տիպի բազմաթիվ դպրոցներ, որոնց շրջանավարտները ոչ միայն ապահովեցին հայրենի քաղաքի և երկրամասի բարգավաճումը, այլ նաև նոր լիցք ու ընթացք հաղորդեցին համայն հայության համար արժեհամակարգային նշանակության ձեռքբերումների արմատավորմանը:

Ամփոփում

19-րդ դարի 20-ական թվականներին Շուշիում տնտեսության մեջ տեղի ունեցած փոփոխություններն ու դրական տեղաշարժերը աշխուժացրին նաև քաղաքի մշակութային, կրթական, լուսավորական կյանքը:

Շուկայական հարաբերությունների վրա հենված տնտեսությանը անհրաժեշտ էին կրթված և բանիմաց մարդիկ:

Նոր ժամանակները հրամայաբար թելադրում էին, որպեսզի մատաղ սերնդի կրթության գործը համապատասխանեցվի տվյալ պատմափուլի պահանջներին, այն է՝ աշխարհականացմանն ու ժողովրդականացմանը, մանկավարժական առաջավոր մեթոդների և կրթական մասնավոր համակարգի կիրառմանը:

Այդ պահանջներից ելնելով 19-րդ դարի սկզբներից մինչև 1920 թվականը Շուշիում բացվել էին տարբեր տիպի բազմաթիվ դպրոցներ, որոնց շրջանավարտները ոչ միայն ապահովեցին հայրենի քաղաքի և երկրամասի բարգավաճումը, այլ նաև նոր լիցք ու ընթացք հաղորդեցին համայն հայության համար արժեհամակարգային նշանակության ձեռքբերումների արմատավորմանը:

[1] «Փայլակ», հմ. 29, 30 ապրիլի, 1917:

Школьная жизнь и вопрос национального воспитания в Шуши в 1813-1917 гг.

В. Балаян

Резюме

Ключевые слова *- Шуши, армянин, просвещение, школа, учитель, национальный, училище, ученики, попечитель, духовное лицо, выпускники, родина.*

Перемены и положительные тенденции, происходящие в экономике Шуши в 20-ых годах 19-ого столетия, пробудили также культурную, учебную, просветительскую жизнь города. Экономике, основанной на рыночных отношениях, нужны были образованные и толковые люди.

Новые времена востребовано диктовали, чтобы молодое поколение соответствовало требованиям данного исторического периода, а именно - переходу к светской жизни и демократизации, применению педагогических передовых методов и внедрению частной учебной системы.

Исходя из данных требований, с начала 19-ого века до 1920 года в Шуши открылись разного рода множество школ, выпускники которых не только обеспечили процветание родного города и края, но также предали новый искру и процесс закоренению имеющихся ценных достижений для всего армянского народа.

The school life and the problem of national education in Shushi in 1813-1917

V. Balayan

S u m m a r y

Key words: *Shushi, Armenian, illumination, school, teacher, national, college, pupils, trustee, spiritual, graduates, homeland.*

The changes and the improvements in economy of Shushi in the 20-es of the 19th century inspired also the cultural, educational, illuminative life of the city.

For the economy based on the market relations were necessary knowledgeable and educated people.

The new times imperatively dictated that the education of the younger generation was to be corresponded with the requirements of the historical period, that is secularization, democratization, the use of leading pedagogical methods and the use of private system of education.

Based on these requirements from the beginning of the 19th century till 1920 different numerous schools had been opened in Shushi, the graduates of which not only promoted to the prosperity of their homeland but also they stimulated to the achievements for all Armenians.